

УДК 340.15(37):347.2/.3.04

Федушак-Паславська Ганна Михайлівна,

доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка

МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ У КОРПОРАТИВНИХ СИСТЕМАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Постановка проблеми. У час конвергенції правових систем особливий інтерес викликає питання закономірностей та особливостей формування інститутів приватного права, основні властивості яких можна побачити вже у правових системах давнини. Однак, вони активно розвивалися і зазнали модифікації саме в період Середньовіччя, а нині складають основу західної правової традиції як цілості.

Мета статті. Дане дослідження має на меті виявити особливості правового регулювання відносин у сферах речового, зобов'язального та спадкового права в період Середньовіччя у правових системах країн західної правової традиції. Для досягнення цієї мети належить виконати такі завдання: – визначити перелік суб'єктів майнових відносин в період Середньовіччя; – виділити різновиди об'єктів майнових відносин в досліджуваній період; – визначити корпоративні системи Середньовіччя, які справили значний вплив на розвиток майнових відносин; – виявити особливості модифікації конструкції власності протягом періоду Середньовіччя; – визначити основні засоби гарантування безпеки обігу нерухомих речей у досліджуваній період; – виявити підстави виникнення зобов'язань, що переважали у період Середньовіччя; – виділити етапи розвитку спадкування в досліджуваній період.

Виклад основного матеріалу. Предметом дослідження є майнові відносини, які виникають між рівноправними суб'єктами з приводу майна (речей, прав і обов'язків) тобто, йдеться про відносини, які сьогодні регулює цивільне право. А у Римі, з рецесією права якого, неодмінно пов'язують історію середньовічного права, регулювали норми приватного права (тобто, комплекс, що складався із трьох систем: *ius civile*, *ius gentium* та *ius praetorium*). В період Середньовіччя сферами майнового права виступають речове право, зобов'язальне право та

спадкове право. Крім того, слід враховувати специфіку об'єкта, суб'єкта та самих майнових відносин і у сфері регулювання шлюбно-сімейного права. Ця сфера заслуговує на те, аби бути предметом окремого дослідження.

Протягом всього періоду Середньовіччя і аж до XIX ст. земля була основою господарювання і, відповідно, головним об'єктом майнових відносин. У досліджуваній період у системі торгового права з'являються договори, об'єктом яких виступають ще не виготовлені речі, про які домовляються сторони в договорі, тобто, товари. У торговельному праві також закріплюється розмежування правового режиму рухомого і нерухомого майна. Цей поділ також широко застосовують і у сфері дії спадкового права.

Суб'єктами права були фізичні особи, а з часом і різні об'єднання, в тому числі й держава. Завдяки торговому праву в межах періоду Середньовіччя виникають такі різновиди юридичної особи як повне і командитне товариство.

Особливістю досліджуваного періоду є наявність великої кількості нормативних систем, які урегульовували відносини в середовищі відповідних станів та корпорацій. В той час, коли особа залишалася незахищеною перед інтересами загалу, функціонування таких систем гарантувало їй захист. Принаймні відносини були визначені, права і обов'язки виписані, узвичаєні чи зафіксовані у договірній формі. Йдеться про такі корпоративні системи як феодальне право, торгове право, міське право, канонічне право та ін., більшість з яких в подальшому стали основою для формування загальнодержавного права.

У феодальному праві, яке регулювало порядок набуття земельної ділянки та взаємовідносини між власниками, на тривалий час встановився порядок, згідно з яким верховним (повним) власником землі був верховний правитель, а всі інші

феодала держали землю від нього. Особливістю права Франції, де короля вважали *primus inter pares* (перший серед рівних), є те, що власником був не лише король, а й магнати першого рангу. На півдні ж Франції, правова система якої відзначалася рецепцією конструкції римського права, у зв'язку з цим залишалось багато земельних ділянок, що були в повній власності у формі алоду.

Держателі землі мали її у формі бенефіція, тобто на умовах служби власникові. З часом, коли у феодалному праві з'являється норма щодо можливості набуття права власності за давністю володіння, таке держання стає спадковим, набувши форми феоду (лену). Тобто, право фактичного панування над земельною ділянкою почало трансформуватися у право власності і переходити у спадок. Для цього в період Середньовіччя застосували римську конструкцію набуття власності за давністю володіння. До речі, крім набуття права власності за давністю володіння, серед первинних способів набуття права власності у досліджуваній період фігурують також заволодіння та приріст.

Відносини сюзеренітету-васалітету, закріплені феодалним правом, зумовили стан, коли певне відношення до одного об'єкта – земельної ділянки – могли мати два і більше суб'єктів: король, що був власником і феодал, який володів і користувався цією ділянкою, можливо, здаючи її повністю чи частково в оренду. За такого розщеплення права власності, коли одна особа є власником, а інша володіє і користується земельною ділянкою, при її відчуженні (чи за договором, чи в порядку спадкування) власникові належав певний відсоток, який обчислювали, виходячи із вартості ділянки. Тобто, свою правомочність власника користуватися річчю, верховний (повний) власник реалізовував, шляхом одержання плати при переході об'єкта від одного володільця до іншого, не залежно від того про яку саме операцію йшлося. Слід підкреслити, що від володільця до володільця переходила лише річ, оскільки в досліджуваній період не брали до уваги римське відмежування речі від права на неї.

Так само і в правовій системі Англії, власник передавав користування земельною ділянкою на умовах довірчої власності.

Становище, коли щодо однієї земельної ділянки окремі правомочності мали кілька осіб, викликало потребу урегулювати питання захисту не так права приватної власності (правомочності володіння, користування, розпорядження), а, перш за все, володіння (правомочності володіння, користування з суб'єктивним елементом у формі ставлення до об'єкта як до свого) та держання (правомочності володіння, користування з суб'єктивним елементом у формі ставлення до об'єкта не як до свого).

Тому, з метою покарання недобросовісності і саморозправи в канонічному праві виникає спеціальний вид віндикаційного позову за допомогою якого, починаючи з XII ст. попередній володільць, позбавлений речі, шляхом насильства чи обману, міг відновити володіння, довівши лише неправомірність позбавлення володіння, без надання доказів про право власності. Що ж до порушення користування майном, то воно виступало підставою для негаторного позову.

Завдяки каноністам у сфері дії речового права сформувався інститут довірчої власності. Об'єктом тут виступало майно, передане церкві. Приймавши за основу уявлення про те, що таке майно, передане собору(церкві), тобто не лише священикам, а й парафіянам, священнослужителів вважали тільки довіреними особами, від яких норми канонічного права вимагали цілеспрямованого використання власності на благо тих, для яких вона придбана. Збереження верховної власності на землю англійського короля, а також складність і формалізм процедур передачі майна у правовій системі Англії, як і в інших країнах у той час, привели до того, що станом на кінець XV ст. більше від половини земель перебували у довірчій власності (траст).

Як відомо, у англійському *equity law*, системі, яка функціонує, починаючи з XVI ст. є дуже багато справ, що окреслювалися поняттям «довірча власність», при якій одна особа на підставі договору передає своє майно в користування іншій особі на умовах сплати власникові щорічно певної суми грошей. Також можливим було встановлення користування майном в інтересах власника чи третьої особи за вказівкою власника. У правовій системі Англії періоду Середньовіччя поняття довірча власність зустрічається у різних сферах правового регулювання, до нього вдаються як фізичні особи так і об'єднання. Зокрема, заборону розпоряджатися землею у заповіті тут також обходили за допомогою трасту.

Розпорядження власністю було одним із основних серед сукупності відносин, які регулювало торгове право. Зокрема, норми торгового права обмежували торговельну діяльність, шляхом встановлення переважного права на купівлю земельної ділянки васалом феодала, право викупу землі васалом, тобто, обмежували угоди щодо нерухомості.

Разом з тим, однією із особливостей системи торгового права є рівноправність його суб'єктів. Феодала ж, будучи рівноправними, при відчуженні земельних ділянок часто використовували договір для урегулювання прав і обов'язків сторін. Найпоширенішим на той час був договір купівлі-продажу. На основі рівності у системі торгового

права виник принцип взаємності, з якого розвинулись вимоги чесного обміну, тобто, вступ у відносини без примусу, обману і зловживань, а також пропорційний поділ видатків. Завдяки системі торгового права, з часом, крім купівлі-продажу, також активно розвиваються договори кредиту, застави, позички, доручення, комісії.

Потреба обійти деякі постулати доктрини канонічного права, зокрема щодо заборони лихварства та захисту інтересів близьких родичів спадкодавця, котрий не бажав наділити їх майном, привела до появи процентного договору займу та широке використання договору дарування, який приховував купівлю-продаж. Так само у системі торгового права виникло багато нових правових інститутів: обігових цінних паперів, кредитних гарантій, різних видів юридичної особи, рухомого і нерухомого майна, застави рухомого майна, банкрутства, депозитного зберігання засобів.

Якщо у германському звичаєвому праві правові наслідки мали угоди, укладені з дотриманням визначеної форми – вадіації, а згодом, традиції, то з прискоренням товарообігу і під впливом канонічного права формалізм значно зменшується. Адже згідно із доктриною канонічного права кожна домовленість, незалежно від її форми, є правовим зв'язком. Відтак, в доктрині розробляються і застосовуються в практиці принципи свободи договору та дотримання угод (*pacta sunt servanda*). Хоча способом підтвердження договору залишається присяга. Крім присяги, гарантіями виконання зобов'язання в період Середньовіччя також були завдаток, умовне покарання, поручительство, заклад і образа. При невиконанні зобов'язання до боржника застосовували екзекуцію, яка досить довгий час у праві середньовіччя мала особистий характер.

Міське право, забезпечуючи свободу своїм громадянам, також сприяло зростанню торгівлі і ремесел. Згідно з міським правом міщани могли продавати землю, а також проводити інші операції (оренда, застава, спадкування та ін.) з нерухомими речами, які перебували у міському держанні.

У результаті т.зв. комунальних революцій у XII-XIII ст. поступово виникають міста: імперські (Німеччина) та королівські (Англія), міста-республіки (Італія), міста-комуни (Франція), які утверджуючи свою самостійність, забезпечують відповідний правовий статус свого населення – міщан. Саме у системі міського права сформувався порядок реєстрації міським судом переходу прав на землю і передачу її в заставу у реєстрі договорів. Для гарантування безпеки обігу органи управління середньовічних міст також видавали відповідні нормативні акти, які регулювали ці питання. Так видані

у 1283 та 1285 роках в Англії статuti «Про купців» закріплювали обов'язковість фіксації торгових операцій у міських книгах та участь мера при здійсненні деяких торгових операцій. Тут також зазначалося, що за невиплату боргу боржник підлягав арешту, а його майно – реалізації з метою повернення суми боргу кредиторів.

Виходячи із теорії титулу і правового способу набуття нерухомості, що закріпилися, починаючи з епохи пізнього Середньовіччя, для переходу права власності на нерухомі речі належало дотриматися таких умов: 1) законна підстава набуття, переважно, договір; 2) традиція, як правовий спосіб набуття речі. Згідно з цією теорією для переходу права власності на нерухомі речі, самої угоди було не достатньо. Зокрема, на німецьких землях панували правила про дотримання відповідної форми переходу самого володіння. Йшлося про укладення угоди перед судом або вписання її до земських чи міських книг, що «оформляли» перехід права власності. Таким чином, у Німеччині вимога реєстрації угоди мала конститутивний характер.

Натомість у Франції, де для переходу права власності достатньо було угоди, укладеної між відчужувачем і набувачем, вимога реєстрації угоди в судовому реєстрі мала декларативний характер. Тобто, правова система Франції, задовольняючись такою умовою як законна підстава набуття, не вимагала особливої процедури переходу самого володіння річчю від відчужувача до набувача.

У правовій системі Англії, де нині діючий Статут про шахрайство, урегулював ці питання у 1677 р., укладення угод, спрямованих на перехід права власності на нерухомі речі, вимагає дотримання спеціальної письмової форми.

З прискоренням обігу, у торговій системі виникає потреба нотаріального посвідчення договорів. Відтак, починають співіснувати проста письмова та нотаріальна форми договорів.

У сфері регулювання зобов'язального права особливо важливим був вплив канонічного права, зокрема, на зменшення формалізму при укладенні договорів. Як вже зазначалося, згідно із вченням канонічного права кожна домовленість зобов'язує сторони, а відтак впроваджуються принципи свободи договору та дотримання угод. Заслугою канонічного права у цій сфері є також вчення про справедливую ціну, згідно з яким у кожному договорі об'єкти, які обмінюють чи послуги, які надають, повинні мати рівну вартість. При поясненні поняття «справедлива ціна» брали до уваги те, що така ціна, по-перше, є загальноприйнята, тобто, ринкова; а по-друге, вона може змінюватися, залежно від місця і часу.

Спадкове право є тією сферою, у якій в період Середньовіччя був дуже помітним вплив звичаєвого права і тільки з часом конструкції римського приватного права. Перш за все, раннє середньовічне право не визнавало заповіту. Основним аргументом була потреба захистити від «неналежного» розпорядження родове майно, зокрема землю. Звичаєве право довгий час не допускало дроблення земель, а також виходу їх за межі роду. Тому, для забезпечення цілості і нероздільності земельних ділянок, у більшості країн існувало право майорату, тобто перехід родового майна старшому синові. Для збереження у родині родового майна права жінок при спадкуванні нерухомого майна обмежувалися. З тією ж метою від спадкування усували того з подружжя, який пережив померлого, оскільки майно кожного з них на випадок смерті залишалося за відповідними родинами. Підставою спадкування було споріднення із спадкодавцем, виходячи із близькості до якого і визначали черги спадкоємців. Зокрема, Саксонське зерцало виділяло два кола спадкоємців: ближчих і дальших. До першого належали діти, батьки, брати і сестри спадкодавця, а до другого – інші кровні родичі до сьомого ступеня споріднення. За відсутності спадкоємців майно переходило до короля або правителя території. У Франції спочатку спадкували низхідні родичі, при їх відсутності – висхідні, а далі – і бокові кровні родичі. однак найпоширенішим було спадкування за парантелами, яке розвинулося ще у праві франків. Були виділені чотири парантели, але у деяких системах звичаєвого права їх кількість доходила до шести. Аналіз складу кожної з парантел, дає змогу прийти до висновку про те, що, крім дітей, онуків і правнуків спадкодавця, які належали до першої парантели, наступні три парантели склалися відповідно, з: кровних, які походили від спадкодавцевого батька; кровних, які походили від спадкодавцевого діда; кровних, які походили від спадкодавцевого прадіда.

Поступово у сферу дії спадкового права залучають норми римського і канонічного права. Спочатку виникли інститути дарування на випадок смерті та спадкова угода, згідно з умовами якої спадкодавець міг розпорядитися частиною свого майна, не складаючи заповіту.

Канонічне право, яке базувало спадкування на волі спадкодавця, відродило римський принцип свободи заповіту. Щодо форми заповіту, то він повинен був бути зроблений перед духівником і свідками. Тривалий час в період Середньовіччя, на відміну від римської конструкції, призначення спадкоємця не було обов'язковою умовою для дійсності заповіту.

У англійській правовій системі заборону розпоряджатися землею у заповіті обходили за допомогою призначення довірчого власника для управління майном. І тільки з 1540 року дозволено розпоряджатися нерухомим майном, шляхом заповіту. Однак, лише за умови, що нерухомість не належить до родової власності. Крім того, спадкоємці мають обов'язок забезпечити дітей померлого.

Характерно, що в період Середньовіччя щодо однієї спадщини допускалося поєднання таких двох підстав спадкування як спадкування за законом і спадкування за заповітом, що було заборонене у римському праві.

З поширенням, завдяки канонічному праву, починаючи з XII ст. заповіту як підстави спадкування, з'являється і поняття «обов'язкової частки» для законних спадкоємців. Нормами канонічного права навіть встановлений її обсяг: дві третини від спадкового майна, незалежно від змісту заповіту. В північній частині Франції на користь законних спадкоємців навіть можна було обмежити свободу заповіту. А в південній частині, як і за римським правом, близькі кровні родичі могли звернутися до суду за захистом свого права на обов'язкову частку у спадщині.

Уже в період Середньовіччя з'являються інститути спадкового представництва, заповідального відказу, відумерлої спадщини, виконавця заповіту.

Підкреслимо, що особливістю досліджуваного періоду є те, що від раннього Середньовіччя і до XIX ст. земля була основним об'єктом майнових відносин. З'являються такі об'єкти як товари. Виокремлюється правовий режим рухомого і нерухомого майна.

Суб'єктами права виступають як фізичні так і юридичні особи. Завдяки торговому праву навіть з'являються нові види юридичних осіб, а саме: повне і командитне товариства.

На відміну від правової системи давнього Риму, в середньовічній Європі ієрархічний характер землеволодіння привів до того, що тут будь-яке панування особи над річчю трактували як своєрідне право на неї. Різниця між власністю, володінням і держанням, яку проводило римське право, в період Середньовіччя зникла. Натомість, виник поділ власності на верховну власність і володіння. Володільцем, а разом з тим і власником нерухомої речі, був кожен, хто будь-яким способом одержував від неї прибутки (чи безпосередньо, користуючись земельною ділянкою, обробляючи її; чи опосередковано – одержуючи ренту за користування землею, віддавши її в оренду).

У період Середньовіччя зобов'язальне право розвивалося повільніше, оскільки при існуванні натурального господарства у ньому не було великої

потреби. Однак, в середині періоду Середньовіччя обставини змінюються у зв'язку із активізацією товарно-грошових відносин. Зазначимо, що способи оформлення угод пройшли шлях від вадіації через використання традиції і до застосування письмової форми, а далі й участі судового писаря або нотаріуса при укладенні договору. Тобто, державна влада бере на себе письмову фіксацію правил набуття і здійснення землеволодіння. Адже право власності на нерухомі речі переходило на підставі угоди, яку вписували до судової або земельної книги, міського протоколу чи реєстру договорів. За порушення встановленого порядку накладалася санкція. Активізація обміну і значний вплив канонічного права також є тими чинниками, які ведуть до зменшення формалізму. Адже, згідно з доктриною канонічного права кожна домовленість, незалежно від її форми, є правовим зв'язком. Важливо підкреслити різницю в підходах до сили і значення самої домовленості сторін у германському і романському підтипах правових систем, які представлені, відповідно німецьким і французьким правом епохи середньовіччя.

Так у Німеччині закріпився конститутивний характер запису, а у Франції – декларативний. Крім того, ідея зобов'язуючої сили домовленості мала своїм наслідком переважання консенсуальних контрактів над вербальними і реальними, а також розробку принципів свободи договору та дотримання угод.

На першому етапі розвитку спадкового права у середньовічній Європі відносини у цій сфері регулювали звичаєві норми, які вбачали пріоритет у майні роду. Хоч основи регулювання цих відносин вироблені і закріплені у германському праві, однак деякі з них є типовими для більшості партикулярних прав. Зокрема, обмежувалося спадкування за

заповітом, оскільки йшло про захист майна роду. Як наслідок, набуло поширення розпорядження майном на випадок смерті у формі кодицилу або заповідального відказу, чи інститут довірчої власності у Англії. Відтак, наступним етапом у розвитку спадкового права епохи Середньовіччя є період, коли, завдяки нормам римського та канонічного права впроваджують інститути дарування на випадок смерті та спадкової угоди. Норми канонічного права відновлюють інститут заповіту. А, починаючи з XII ст., коли заповіт утвердився як підстава спадкування, у нормах канонічного права з'являється і поняття «обов'язкової частки» та визначається її розмір. Свідченням розвитку відносин спадкування у досліджуваний період є потреба, – і як наслідок, – рецепція окремих систем норм і принципів римського спадкового права, зокрема таких інститутів як: спадкове представництво, заповідальний відказ, відумерла спадщина, виконавець заповіту.

Корпоративними системами, які справили значний вплив на розвиток майнових відносин потрібно вважати: феодальне (ленне, маноріальне) право, яке зробило внесок у розвиток норм речового права; торгове право, яке сприяло нормуванню відносин у сфері регулювання зобов'язального права; міське право, яке урегулювало питання безпеки обігу нерухомих речей; канонічне право, яке здійснило найзначніший вплив на розвиток норм, що регулювали відносини у сфері дії шлюбно-сімейного, спадкового, зобов'язального права.

Висновки. У досліджуваний період широке коло правових питань урегулювали звичаєві норми та норми римського права. Зокрема, конструкції римського права зазнавали інтерпретації як легістами так і каноністами, що в результаті привело до модифікації багатьох із них, відповідно до потреб часу.

Федушак-Паславська Ганна Михайлівна

МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ У КОРПОРАТИВНИХ СИСТЕМАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті визначені особливості правового регулювання майнових відносин в період Середньовіччя, які є спільними для правових систем західної правової традиції. Виявлено, що значну роль у процесі правового регулювання майнових відносин відіграли, зокрема системи феодального, міського, торговельного права. Виокремлено також вплив норм звичаєвого, канонічного права і запозичених з римського права та інтерпретованих легістами і каноністами, відповідно до потреб часу, ідей, принципів, формулювань. Не зважаючи на окремішність англо-американського типу, свій внесок у розвиток основ традиції зробила і англійська правова система. Будучи сьогодні цілістю, західна правова традиція продовжує еволюціонувати, в тому числі, завдяки таким властивостям права, яких воно набувало в період Середньовіччя. Йдеться про об'єктивність, універсальність, взаємність, участь, цілісність, розвиток.

Ключові слова: конструкції римського права; право власності; зобов'язальне право; заповіт; інститути спадкового права.

Федушчак-Паславская Ганна Михайловна

**ИМУЩЕСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ИХ РЕГУЛИРОВАНИЕ В КОРПОРАТИВНЫХ СИСТЕМАХ
СРЕДНЕВЕКОВЬЯ**

В статье определены, общие правовым системам западной правовой традиции, особенности регулирования имущественных отношений в Средневековье. Выявлено значимую роль систем феодального, городского, торгового права в правовом регулировании имущественных отношений. Также выделено влияние норм обычного, канонического права, интерпретированного легистами и канонистами, римского права. Английская правовая система также повлияла на развитие основ традиции. Вообще, западная традиция продолжает эволюционировать, в том числе, благодаря таким свойствам права, которые оно приобретало в период Средневековья. Речь идет об объективности, универсальности, взаимности, участии, целостности, развитии.

Ключевые слова: конструкции римского права; право собственности; обязательственное право; завещание; институты наследственного права.

Fedushchak-Paslavska Hanna Mykhaylivna

PROPERTY RELATIONS AND THEIR REGULATION IN THE MEDIEVAL CORPORATE SYSTEMS

The article deals with the peculiarities of legal regulation of property relations in the medieval period common for the legal systems of western legal tradition. It was found out that the systems of feudal, municipal and trade law played a significant role in the process of legal regulation of property relations. The influence of common law, canon law provisions, and ideas, principles and formulations, adopted from the Roman law and interpreted by the legists and canonists in accordance with the needs of that period of time, is singled out. Despite the distinctiveness of the Anglo-American type, English legal system also contributed to the development of the foundations of tradition. Being an integral unity nowadays, the western legal system continues to evolve to some extent due to the features of law acquired in the medieval period. It refers to objectivity, versatility, reciprocity, participation, integrity, development.

Keywords: constructions of Roman law, ownership, contractual law, will, institutions of the law of inheritance.